

تزئین گرای، آفت باغ‌های ایرانی میراث جهانی

سیده محمد رضا خلیل نژاد
دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران.

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۹۷/۱۲/۲۲

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۰/۰۳

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۸/۰۶

چکیده | نوشتار حاضر سعی دارد تصویری کلی از وضعیت فعلی منظر کشاورزی باغ‌های ایرانی ثبت شده در میراث جهانی یونسکو ارائه نماید. باغ‌های مورد مطالعه میدانی در این پژوهش عبارتند از: باغ عباس‌آباد (بهشهر)، باغ فین (کاشان)، باغ اکبریه (بیرجند)، باغ دولت‌آباد (یزد)، باغ پهلوان‌پور (مهریز)، باغ چهلستون (اصفهان) و باغ شاهزاده (ماهان). در خصوص نتایج این مطالعه باید گفت علی‌رغم اصالت و هویت بخشی منظر متمرکز در باغ ایرانی، توجه چندانی به حفاظت، مرمت و مطالعه آن نشده است. در باغ‌های فین کاشان و چهلستون این منظر کاملاً از بین رفته و به منظر زینتی غیراصیل تبدیل شده است. منظر کشاورزی باغ عباس‌آباد نیز در حال حاضر وجود ندارد. منظر تولیدی باغ‌های اکبریه، شاهزاده و پهلوان‌پور در حال حاضر موجود است که اقداماتی جدی در خصوص حفاظت و بهسازی آن باید صورت پذیرد. سطح مولد باغ دولت‌آباد، تغییر کاربری نیافته است اما حالت پویا و سرزنده‌ای هم ندارد. تدوین اصول و معیارها با مشورت گرفتن از صاحب‌نظران و خبرگان و انتشار آن در میان پایگاه‌های باغ‌های ثبت شده در میراث جهانی، بازدیدهای مکرر و دعوت از صاحب‌نظران داخلی و خارجی، می‌تواند زمینه را برای احیای دوباره بخش تولیدی باغ‌های ایرانی فراهم آورد تا تصویر کاملی از این باغ در معرض دید گردشگران و پژوهشگران قرار گرفته و زمینه برای برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری کشاورزی نیز فراهم شود.

واژگان کلیدی | باغ ایرانی، میراث جهانی، منظر کشاورزی، حفاظت، گردشگری کشاورزی.

جهانی باغ ایرانی، انتظار احیاء و باززنده‌سازی نظام گیاهی اصیل باغ ایرانی توقعی معقول و علمی است. منظر کشاورزی به بخشی از منظر سبز باغ اشاره دارد که با هدف تولید محصولات خوراکی، ماهیتی تولیدی داشته باشد؛ یعنی هدف از درخت‌کاری و کشت‌وکار، صرفاً زیباسازی محیط نبوده، بلکه در نظامی اقتصادی-اکولوژیک هم سرسبزی و معنای باغ محقق می‌شده و هم در خلال این شکوفایی بصری، ثمره اقتصادی-اکولوژیک برای صاحبان و باغبانان و حتی گونه‌های جانوری داشته است. به منظور بررسی وضعیت منظر تولیدی در باغ‌های ایرانی،

مقدمه | آنچه امری قطعی به نظر می‌رسد این است که در منابع پژوهشی باغ ایرانی، به دو بخش تولیدی و تزئینی باغ اشاره شده است، اما در خلال سال‌های پس از ساخت این باغ‌ها که گاه حدود ۴۰۰ الی ۵۰۰ سال را در بر می‌گیرد، منظر اصیل باغ‌ها دچار تغییر و خدشه شده است. نمونه بارز آن از بین رفتن منظر کشاورزی در باغ‌های فین و چهلستون است. از طرفی پس از ثبت ۹ باغ ایرانی در میراث جهانی یونسکو در سال ۱۳۹۰ و تشکیل پایگاه میراث

ایمیل: smkhalilnejad@birjand.ac.ir

شماره تماس: ۰۹۱۵۱۶۳۷۴۰۶

دو دوره (گذشته و حال) را بررسی می‌کنیم.

وضعیت فعلی منظر کشاورزی در هفت باغ ایرانی

با توجه به اهمیت منظر تولیدی در هویت باغ ایرانی، بازدیدی در خصوص وضعیت کیفی این بخش در هفت باغ ایرانی صورت گرفت. این بازدید در شهریور سال ۱۳۹۶ انجام شد و به ترتیب شامل باغ‌های زیر بود:

۱. باغ اکبریه بیرجند، ۲. باغ عباس‌آباد بهشهر، ۳. باغ فین کاشان، ۴. باغ چهلستون اصفهان، ۵. باغ دولت‌آباد یزد، ۶. باغ پهلوان‌پور مهریز، ۷. باغ شاهزاده ماهان.

۱. باغ اکبریه در بیرجند

در باغ اکبریه علاوه بر کاشت گونه‌های دومنظوره (زینتی-تفرجی مانند گل محمدی، توت و انار) سطح اصلی باغ نیز با دو هدف تفرج و کشاورزی، به دو فضای تفرجی و تولیدی اختصاص یافته است، اما بیشتر سطح باغ شامل کرت‌های باغداری است که در دو طرف مسیر اصلی ادامه دارند و در هر کدام گونه‌ای خاص کاشته می‌شود. تصویر ۱ کرت پسته را به عنوان محصول اصلی نشان می‌دهد. علاوه بر پسته، کرت‌های گلابی، زردآلو و گوجه‌سبز، منظر مولد باغ اکبریه را شکل می‌دهند. از نکات جالب باغ‌آرایی این است که چهارچوبه فضای هر کرت، با ترکیبی از گونه‌های زینتی-مثمر (کاج، توت، انار، انجیر و...) شکل گرفته است. بومی‌گزینی و تنوع‌بخشی به گونه‌های گیاهی بر اساس مطابقت و دوام‌آوری در منطقه و تفاوت رابطه ناظر با منظر مولد و منظر زینتی از نکات درخور توجه است؛ چرا که برخلاف منظر زینتی (محور سبز و شاخص باغ) که ناظر در بیشتر موقعیت‌های مکانی با آن پیوستگی دیداری دارد، منظر کشاورزی به طور نسبی محصور گشته است. کاشت سه ردیفی (و سه اشکوبه) حصار مسیر اصلی باغ، نشانه محصور کردن فضای تولیدی پشت آن از دسترس عموم افراد در گذشته است.

به طور کلی و در مقایسه با سایر باغ‌های بازدیدشده، کیفیت منظر مثمر این باغ به دلیل استفاده از کارشناسان خبره، وضعیت نسبتاً مناسبی دارد. منظر کشاورزی این باغ هرچند هنوز تا وضعیت مطلوب فاصله دارد، اما با حفظ اصالت نظام گیاهی باغ ایرانی هم در بخش زینتی و هم در بخش مولد می‌توان با مدیریت و برنامه‌ریزی‌های علمی و مدبرانه در آینده، منظری زنده‌تر را به وجود آورد.

منظر تولیدی در گذشته

منظر کشاورزی که سطح بیشتر باغ ایرانی را به خود اختصاص می‌داده (نعیما، ۱۳۹۰) علاوه بر تولید، در صورت‌بخشی (تقارن کرت‌ها و نظم کاشت) به باغ ایرانی ایفای نقش می‌کرده است (نقی‌زاده، ۱۳۹۲). متدین (۱۳۸۹) معتقد است مثمر بودن باغ از عوامل مشترک و عمومی در شکل‌گیری باغ‌های ایرانی است و در معنای کلمه باغ نیز مستتر است: «محوطه‌ای که نوعاً محصور است و در آن گل و ریاحین و اشجار مثمر و سبزی‌آلات و جز آنها غرس و زراعت می‌کنند» (براتی، ۱۳۸۳). نگاهی به نقشه بازسازی‌شده براساس توصیف‌های کتاب ارشادالزراعه، نشان می‌دهد که تنوع گونه‌های گیاهی در منظر مولد بیش از منظر زینتی بوده است (Ruggles, 2008: 60). توجه به منظر کشاورزی فقط محدود به باغ‌های تاریخی ایران نبوده است و به طور کلی یکی از اصول باغ و منظرسازی اسلامی محسوب می‌شود. راگلز (۲۰۰۸) در کتاب باغ‌ها و مناظر اسلامی، در خصوص منظر کشاورزی باغ‌های سوریه، اسپانیا و کشمیر و گونه‌های مولد آنها مطالب ارزشمندی را مطرح می‌نماید (همان، ۵، ۱۵، ۴۶، ۵۷ و ۵۹). کلارک پرکاربردترین گونه‌های مثمر باغ‌های اسلامی را چنین نام می‌برد: انار، انجیر، زیتون، مرکبات، آلو، گیلاس و آلبالو، آلوچه (گوجه)، به، گلابی، سیب و سیب‌گلاب، ازگیل، گردو، توت و شاه‌توت، توت‌فرنگی، شاه‌بلوط و فندق (Clarck, 2014:120-126) لذا وجود درختان میوه در کرت‌ها به عنوان یکی از ویژگی‌های اصیل باغ ایرانی (حیدرنتاج، ۱۳۹۲) روحی از زندگی و فعالیت را به باغ تزریق می‌کرده است. انسان با حضور در منظر مولد و بوییدن رایحه گل‌های دارویی و چیدن و خوردن میوه‌ها، عمق و ارزش طبیعت را بیشتر لمس می‌کند. اگر منظر زینتی، منظره و تصویری جذاب و زیبا را برای ناظر فراهم می‌کرده است، منظر کشاورزی علاوه بر چشم، ذائقه او را تحریک کرده و ناظر را به واکنش عملی در برابر خود وامی‌داشته است. از این دیدگاه اکبرزاده و ادیبی (۱۳۹۲)، باغ ایرانی را منظر سلامت می‌نامند. بنابراین می‌توان گفت که حال‌وهوای باغ ایرانی وقتی کامل حس می‌شود که هر دو منظر مولد و زینتی در باغ به صورت زنده و پویا وجود داشته باشند.

تصویر ۲: درختچه خودروی انار در باغ عباس‌آباد بهشهر. عکس: سید محمدرضا خلیل‌نژاد، ۱۳۹۶.

تصویر ۱: کرت پسته در باغ اکبریه در بیرجند. ناظر علاوه بر منظر تولیدی در پیش‌زمینه، منظر زینتی پس‌زمینه (محور اصلی) را نیز می‌بیند. عکس: سید محمدرضا خلیل‌نژاد، ۱۳۹۶.

۲. باغ عباس‌آباد بهشهر

باغ عباس‌آباد بهشهر در حال حاضر منظر کشاورزی و اصالت گیاهی معتبری ندارد. در این باغ به جز برخی گونه‌های وحشی و خودرو مانند تمشک، انار، آلوچه، سیب و انجیر ساختاری از منظر مولد آن باقی نمانده است (تصویر ۲). البته با توجه به اقلیم مرطوب و وضعیت جغرافیایی باغ در بستر جنگل‌های شمال ایران، درختان جنگلی مانند بلوط و آزاد در باغ موجودند که البته نظم کاشت پنهانی در آنها به صورت خطی و گاه شبکه‌ای دیده می‌شود. بیشترین درختان موجود در باغ عباس‌آباد عبارتند از: بلوط بلند مازو، آزاد، ممرز، انجیلی، افرا پلت، خرمندی (کلهو)، داغداغان و افرا شیردار. از درختچه‌های باغ می‌توان به ولیک، ازگیل و آلوچه اشاره نمود.

۳. باغ فین کاشان

به موازات بهبود مرمت‌های معماری، نظام گیاهی باغ فین مسیری رو به افول را طی کرده است و نه تنها منظر کشاورزی آن از بین رفته و سطوح چمن‌کاری جای درختان میوه را گرفته است، بلکه منظر زینتی آن نیز نیمه‌جان است (تصویر ۳). درس گرفتن عمیق از این خسارت می‌تواند به حافظان باغ ایرانی در هر سطح و مرتبه‌ای اهمیت حفاظت از هویت و نظام گیاهی را بیاموزد. چرا که سلامت و حیات فعال باغ فراتر از مسائل بصری است. وقتی نگاه به باغ به عنوان موجودی زنده به موجودی صرفاً تزئینی تقلیل یابد، دیگر نمی‌توان جلوی تغییرات ناخواسته و غیرسیستمی را گرفت. انتخاب گیاهان، همجواری آنها، محل کاشت آنها، حجم کاشت و ده‌ها مسئله دیگر فقط با هدف

پرکردن فضای باغ و ایجاد مجموعه‌ای سبز و زیبا نیست؛ بلکه هر جزء وظیفه‌ای در این نظام بر عهده دارد که با حذف یا تغییر نابه‌جای آن، کل دچار اختلال در عملکرد می‌شود.

به نظر می‌رسد ارزش‌های بی‌نظیر این باغ آن‌قدر باشد که حمایت از طرح‌های پژوهشی را برانگیزد تا با دعوتی سرتاسری و برگزاری گردهم‌آیی تخصصی، هم تجارب تلخ آن را بیاموزیم تا از تعمیم آن به سایر باغ‌های گمنام‌تر بپرهیزیم و هم راه علاج و جوان‌سازی باغ را پی‌جوییم.

۴. باغ چهلستون اصفهان

منظر متمرکز باغ چهلستون اصفهان نیز در ضمن تغییرات زیادی که در نظام گیاهی آن صورت گرفته، از بین رفته است. به نظر می‌رسد در دوره معاصر افزایش حجم پوشش گیاهی و تنوع‌دهی به گونه‌های زینتی صرفاً با هدف ایجاد محیطی سرسبز و زیبا جهت نمایش عمارت زیبای چهلستون بوده است. همان‌طور که تصویر ۴ نشان می‌دهد، سطوح سبزرنگ و وسیع چمن‌کاری، گل‌کاری‌ها و کاشت درختچه‌های گسترده با تمام زیبایی‌شان تصویری پارک‌مانند و دکوراتیو را از این باغ مشهور و اصیل بر جای گذاشته‌اند. خوشبختانه شکل کرت‌ها به حالت تقریباً قدیمی خود باقی است، اما گونه‌های گیاهی تغییر یافته و حال‌وهوای نظام گیاهی باغ ایرانی در آن حس نمی‌شود.

۵. باغ دولت‌آباد یزد

در باغ دولت‌آباد هویت کشاورزی کرت‌ها حفظ شده و برخلاف باغ‌های فین و چهلستون، منظر مولد به منظر

تصویر ۴: گل‌کاری، چمن‌کاری و کاشت درختچه‌های گسترده در باغ چهلستون اصفهان. عکس: سید محمدرضا خلیل‌نژاد، ۱۳۹۶.

تصویر ۳: تغییر کاربری کرت‌های میوه‌کاری به سطوح چمن‌کاری در باغ فین کاشان. عکس: سید محمدرضا خلیل‌نژاد، ۱۳۹۶.

پهن‌برگ (چنار) شکل گرفته است.

مهم‌ترین نکته در باغ پهلوان‌پور حفظ اصالت منظرسازی بومی و عدم مداخله در شکل سنتی کشاورزی و عدم کاشت گونه‌های غیراصیل (به جز موارد معدود) است. حفظ منظر کشاورزی این باغ و اصلاح و باززنده‌سازی معدود قسمت‌های تغییر یافته می‌تواند این باغ را به الگویی کامل از باغ‌سازی ایرانی جهت استفاده بازدیدکنندگان و مطالعه محققان تبدیل نماید.

۷. باغ شاهزاده در ماهان

باغ شاهزاده که حدود ۸۰ درصد آن را منظر تولیدی تشکیل می‌دهد از درختان میوه سردسیری مانند سیب، گلابی، زردآلو، آلبالو، گیلان و به تشکیل شده است. بخشی از منظر مثمر این باغ در دوره اخیر به منظر زینتی تغییر کاربری یافته است؛ از جمله کرت‌های پشت عمارت اصلی باغ که در گذشته محل میوه‌کاری بوده اما در حال حاضر چمن‌کاری و گل‌کاری شده است. مطابق تصویر ۷، کاشت ترون در حاشیه کرت‌ها علاوه بر تکراری کردن نمای بیرونی کرت‌ها، دید ناظر را به داخل کرت محدود می‌نماید و با توجه به غیراصیل بودن، باید تصمیم مقتضی در این خصوص گرفته شود.

از نکات قابل توجه در باغ ماهان، تنوع گونه‌های گیاهی آن است که به ارتقای تنوع زیستی باغ منجر شده، آن را به مأمنی برای حیات وحش تبدیل کرده و بُعد جدیدی از منظر مثمر را آشکار ساخته است (تولید زیستگاه برای حیات وحش).

زینتی غیراصیل تبدیل نشده است. منظر مثمر در این باغ وضعیت همگن و یکسانی ندارد، به طوری که مطابق تصویر ۵، برخی از کرت‌ها به خصوص در سمت ورودی باغ وضعیت مطلوب‌تری دارند؛ اما برخی کرت‌ها خالی بوده و برخی نیز با نهال‌های میوه تازه کاشته شده، احیاء شده‌اند.

وسعت زیاد سطوح آفتاب‌گیر و تنوع گونه‌های گیاهی مثمر (انار، انگور، سیب، به و نارنج) بیانگر ظرفیت تولیدی بالای آن در گذشته است. امروزه از آن منظر اصیل و زنده و پویا پیکره‌ای نیمه‌جان باقی مانده است. بخش‌های زیادی از کرت‌ها فعلاً به حالت لم‌یزرع رها شده و بقیه نیز توانایی ایجاد منظر زنده و پویا را ندارند. مسلماً علاوه بر جنبه‌های مدیریت و برنامه‌ریزی و ارگان متولی باغ، کم‌شدن آب نیز در این وضعیت بی‌تأثیر نبوده است؛ اما با توجه به ثبت جهانی این باغ در یونسکو، توجه بیش‌ازپیش به منظر مولد وسیع و چشمگیر آن ضروری است.

۶. باغ پهلوان‌پور مهریز

باغ پهلوان‌پور یکی از با کیفیت‌ترین مناظر تولیدی زنده و فعال را در خود جای داده است (تصویر ۶). میوه اصلی باغ، انار و درخت زینتی اصلی آن چنار است. علاوه بر انار، میوه‌های دیگر مانند زردآلو و خرمالو نیز در باغ وجود دارد. از نکات قابل توجه در این باغ وجود یک فضای وسیع میان‌کرت در جلوی عمارت است که به عنوان ذخیره‌گاه آب باران از آن در گذشته استفاده می‌شده و هم‌زمان در آن درختان انار نیز پرورش می‌یافته است. در میان باغ‌های بازدید شده در این مطالعه، باغ پهلوان‌پور تنها باغی است که ساختار پایه زینتی و اشکوب بالایی آن توسط تک‌گونه

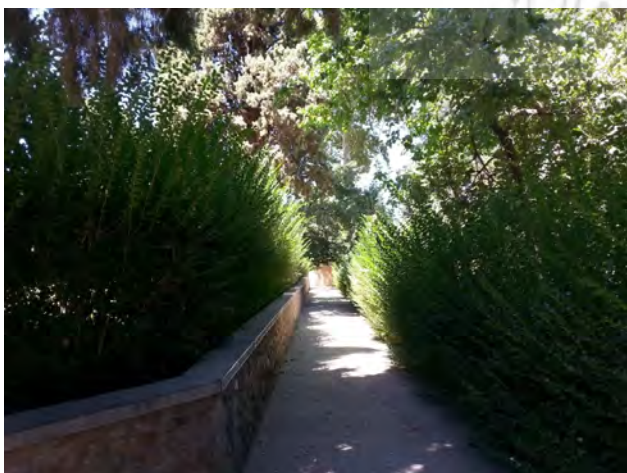
تصویر ۶: منظر مثمر در باغ پهلوان پور مهریز. عکس: سید محمدرضا خلیل‌نژاد، ۱۳۹۶.

تصویر ۵: باغیانی منظرساز در باغ دولت‌آباد یزد. عکس: سید محمدرضا خلیل‌نژاد، ۱۳۹۶.

منظر و طراحی محیط‌های شهری می‌توان یافت. اوج این افول را در باغ فین کاشان می‌توان دید که درختان میوه بومی و ایرانی جای خود را به سطوح چمنی با بذرهای خارجی داده‌اند. این وضعیت امروز جامعه ماست. جامعه‌ای که با دارا بودن یکی از استثنای‌ترین اقلیم‌های حیاتی در محدوده مرزهای فیزیکی و معرفت فلاحی در محدوده مرزهای فرهنگی خویش می‌تواند متنوع‌ترین شیوه‌های منظرسازی مثمر را احیا نموده و با رویکردی اقتصادی-بوم‌شناختی و رای آرایش صوری محیط، به آرایه‌های باطنی فرهنگ خویش گوش فرا دهد.

امروزه و پس از جهانی‌شدن باغ‌های ایرانی، توجه بیش‌ازپیش به ارائه تصویری کامل، زنده و پویا از باغ ایرانی اهمیت‌ی دوچندان یافته است. بخش مهمی از تصویر باغ ایرانی، منظر کشاورزی آن است. لذا حفاظت، احیاء و مرمت منظر کشاورزی باغ‌های تاریخی علاوه بر بُعد تصویری،

تصویر ۷: کاشت غیراصولی ترون در حاشیه کرت‌های مولد و ممانعت از پیوستگی دیداری ناظر با داخل کرت‌ها در باغ شاهزاده در ماهان. عکس: سید محمدرضا خلیل‌نژاد، ۱۳۹۶.

مقایسه باغ‌ها

در میان باغ‌های مورد مطالعه، باکیفیت‌ترین منظر تولیدی در باغ‌های پهلوان‌پور و شاهزاده وجود دارد. حفظ پویایی و اصالت نظام گیاهی مولد و بازسازی و احیاء بخش‌های آسیب‌دیده مهم‌ترین توصیه برای این باغ‌ها است. کرت‌های زیادی در منظر کشاورزی باغ دولت‌آباد به صورت لم‌بزرع درآمده که احیاء و باززنده‌سازی آنها ضروری است. منظر مثمر در باغ اکبری در حال احیاء بوده و وضعیت قابل قبولی دارد که البته نیازمند توجه علمی بیشتری است. منظر مولد باغ‌های عباس‌آباد، فین و چهلستون نابود شده است. لزوم باززنده‌سازی این منظر با توجه به تمام جنبه‌های بوم‌شناختی، اقتصادی-اجتماعی، طراحی منظر و ابعاد گردشگری (به خصوص گردشگری کشاورزی و کشاورزی فراغتی) یکی از اولویت‌های این بخش است. جدول ۱ به طور مقایسه‌ای وضعیت منظر کشاورزی را در باغ‌های مورد بررسی نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

باغ ایرانی به همان اندازه که از تاریخ و فرهنگ و گذشته ایرانیان سخن می‌گوید، گویای وضعیت فرهنگی امروز جامعه ما نیز هست. افول فرهنگ کشاورزی و دهقانی و تولید و قناعت در سده اخیر، جامعه ایرانی را با چالش بزرگی به نام مصرف‌گرایی و تزئین‌گرایی روبرو کرده است. جامعه ایرانی همان جامعه اصیلی است که حتی کاشت درختان اطراف معاشرش با هدف خدمت‌رسانی به خلق خدا با کاشت درختان میوه و مثمر صورت می‌پذیرفت؛ اما امروز آفت تزئین‌گرایی و مصرف‌گرایی او را به جایی رسانده که از فرهنگ و معرفت فلاحی مثمر کمتر اثری در برنامه‌ریزی

مولد آن به مثابه یک موجود واحد و زنده دیده شوند. کل باغ با تمام اجزای آن کلیتی یکپارچه و ماهیتی نظام‌مند دارند. به این معنا که تغییر در هر جزئی می‌تواند بر کل، اثر سازنده یا مخرب داشته باشد. چمن‌کاری‌های اخیر در باغ فین در حال آسیب‌رساندن به گونه‌های ارزشمند سرو است. لذا در صورت آسیب‌رسیدن به فضای سبز باغ، در واقع زندگی موجود زنده‌ای به خطر می‌افتد که نمی‌توان همچون مرمت بناها و عمارت‌ها آن را در کوتاه‌مدت مرمت نمود. اگر منظر متمرکز یا زینتی باغ آسیب ببیند، سال‌ها و بلکه قرن‌ها باید بگذرد تا منظر اصیل و زنده دوباره احیاء شود.

نیازمند نگاهی نظام‌مند به باغ به عنوان موجودی زنده و به شدت وابسته به بستر است. لذا احیای دکوراتیو منظر کشاورزی نیز لزوماً پایدار نخواهد بود. از طرف دیگر تدوین و انتشار دانش بومی باغ‌آرایی و طراحی نظام کاشت، هم در بخش مولد و هم در بخش زینتی و روزآمد نمودن آن جهت تعمیم در فضاهای سبز شهری از اولویت بالایی برخوردار است. در این میان برای نشست پای صحبت معبود باغبانان باقی‌مانده از گذشته و تدوین تجارب و دانش بومی‌شان نباید هیچ فرصتی را از دست داد. همچنین لازم است که باغ ایرانی و مناظر زینتی و

جدول ۱: وضع موجود منظر متمرکز در باغ‌های مورد مطالعه. مأخذ: نگارنده.

وضع منظر باغ	موجود	در حال احیاء	در حال نابودی	نابود شده
باغ اکبریه	*	*		
باغ عباس‌آباد				*
باغ فین				*
باغ پهلوانپور	*			
باغ دولت‌آباد		*		
باغ چهلستون				*
باغ شاهزاده	*			

فهرست منابع

- اکبرزاده، مینا و ادیبی، علی‌اصغر. (۱۳۹۲). منظر سلامت باغ‌های شفابخش رویکرد باغ ایرانی به سلامتی. *مجله منظر*، ۵ (۲۴): ۱۸-۲۱.
- براتی، ناصر. (۱۳۸۳). باغ و باغسازی در فرهنگ ایرانی و زبان فارسی. *مجله باغ نظر*، ۱ (۲): ۳-۱۵.
- حیدرنتاج، وحید. (۱۳۹۲). طراحی باغ مستوفی به سبک ایرانی. *مجله منظر*، ۵ (۲۲): ۱۰-۱۳.
- متدین، حشمت‌الله. (۱۳۸۹). علل پیدایش باغ‌های تاریخی ایران. *مجله باغ نظر*، ۷ (۱۵): ۵۱-۶۲.
- نعیم، غلامرضا. (۱۳۹۰). *باغ‌های ایران: که ایران چو باغیست خرم بهار*. تهران: انتشارات پیام.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۲). جلوه‌های زیبایی در باغ ایرانی. *مجله منظر*، ۵ (۲۲): ۶-۹.
- Clarck, E. (2004). *The art of Islamic garden*. Wiltshire: Crowood Press.
- Ruggles, D.F. (2008). *Islamic gardens and landscapes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

خلیل‌نژاد، سید محمدرضا. (۱۳۹۸). تزیین‌گرایی، آفت باغ‌های ایرانی میراث جهانی. *مجله منظر*، ۱۱ (۴۶): ۵۵-۵۰.

DOI: 10.22034/manzar.2019.84297

URL: http://www.manzar-sj.com/article_84297.html

